

University of Tehran Press

Social Capital Management

Online ISSN: 2423-6233

Home Page: <https://jscm.ut.ac.ir/>

Validation of the Social Capital Scale from a Quranic Perspective among Teachers in Iraq

Jafar Torkzadeh^{1*} | Masoumeh Mohtaram² | Mohammad Abdullah Al-Aaty Al-Mousawi³ | Leila Savab⁴

1. Corresponding Author, Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: torkzadeh@shirazu.ac.ir

2. Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: mmohtaram@shirazu.ac.ir

3. Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: <mailto:mohamedatysyid@gmail.com>

4. Department of Educational Administration and Planning, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: Savableila@Yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received: February 19, 2026

Revised: August 13, 2026

Accepted: August 24, 2026

Published online: September 15, 2026

Keywords:

The Holy Quran,
Social capital,
Scale,
Validation.

ABSTRACT

The present study aimed to validate a scale of social capital based on the Holy Qur'an from the perspective of primary school teachers in Baghdad Province, Iraq. The study adopted a quantitative approach and employed a descriptive-survey design. The statistical population comprised all primary school teachers in Baghdad Province. Given the nature of the study and based on the subject-to-item ratio, a sample of 250 teachers was selected through convenience sampling. The Qur'an-based Social Capital Scale served as the research instrument, and experts confirmed its content and face validity. Its validity and reliability were then assessed through item analysis, confirmatory factor analysis, and Cronbach's alpha. The results of the item analysis indicated that each item had a significant correlation with both its corresponding subscale and the total scale score. Furthermore, the results of confirmatory factor analysis indicated that the items and components of the scale possessed satisfactory factor loadings for explaining the dimensions of Qur'an-based social capital. In addition, the Cronbach's alpha coefficients demonstrated the favorable reliability of the scale and its subscales. Accordingly, the Qur'an-based Social Capital Scale enjoys adequate validity and reliability among the population of Iraqi teachers and can be used in research and evaluations related to social capital.

Cite this article: Torkzadeh, J.; Mohtaram, M.; Al-Aaty Al-Mousawi, M. A. & Savab, L. (2026). Validation of the Social Capital Scale from a Quranic Perspective among Teachers in Iraq. *Social Capital Management*. 13 (3), 209-229. <http://doi.org/10.22059/jscm.2026.409648.2647>

© Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jscm.2026.409648.2647>

Publisher: University of Tehran Press.

انتشارات دانشگاه تهران

مدیریت سرمایه اجتماعی

سایت نشریه: <https://jscm.ut.ac.ir/>

شاپا الکترونیکی: ۶۲۳۳-۲۴۲۳

اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم از دیدگاه معلمان کشور عراق

جعفر ترکزاده^{۱*} | معصومه محترم^۲ | محمد عبدالله عاتی الموسوی^۳ | لیلا ثواب^۴

۱. نویسنده مسئول، گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: torkzadeh@shirazu.ac.ir

۲. گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: mmohtaram@shirazu.ac.ir

۳. گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: mailto:mohamedatysyid@gmail.com

۴. گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: savableila@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۴

کلیدواژه:

قرآن کریم

سرمایه اجتماعی

مقیاس

اعتباریابی

عراق.

هدف از این پژوهش اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم از دیدگاه معلمان مدارس ابتدایی استان بغداد (عراق) بود. این مطالعه از نظر رویکرد کمی و از حیث روش توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش را کلیه معلمان مدارس ابتدایی استان بغداد تشکیل دادند. با توجه به ماهیت پژوهش و بر اساس نسبت آزمودنی به گویه، حجم نمونه ۲۵۰ نفر تعیین شد و نمونه‌گیری به صورت در دسترس انجام گرفت. ابزار پژوهش مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم بود که روایی محتوایی و صوری آن توسط متخصصان تأیید شد و سپس با استفاده از تحلیل گویه، تحلیل عاملی تأییدی، و آلفای کرونباخ اعتبار و پایایی آن سنجیده شد. نتایج تحلیل گویه‌ها نشان داد که هر یک از گویه‌ها با زیرمقیاس مربوط و با نمره کل مقیاس همبستگی معنادار دارند. همچنین نتایج تحلیل عاملی تأییدی حاکی از آن بود که گویه‌ها و مؤلفه‌های مقیاس از بار عاملی مطلوبی برای تبیین ابعاد سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم برخوردارند. افزون بر این، ضرایب آلفای کرونباخ نشان‌دهنده پایایی مطلوب مقیاس و زیرمقیاس‌های آن بود. بر این اساس، مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم از روایی و پایایی مناسب در جامعه معلمان عراق برخوردار است و می‌تواند در پژوهش‌ها و ارزیابی‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

استناد: ترکزاده، جعفر؛ محترم، معصومه؛ عاتی الموسوی، محمد عبدالله و ثواب، لیلا (۱۴۰۵). اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم از دیدگاه معلمان کشور عراق. مدیریت سرمایه اجتماعی، ۱۳ (۳)، ۲۰۹-۲۲۹. <http://doi.org/10.22059/jscm.2026.409648.2647>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jscm.2026.409648.2647>

مقدمه

آموزش و پرورش نقشی مهم و حیاتی در توسعه سرمایه انسانی، انتقال ارزش‌های فرهنگی، و تقویت انسجام اجتماعی ایفا می‌کند. کارآمدی این نهاد، فراتر از منابع مالی و کالبدی، به کیفیت روابط میان ارکان مدرسه بستگی دارد؛ روابطی که بر مشارکت، اعتماد متقابل، و مسئولیت‌پذیری استوار باشد و بتواند مدرسه را به یک نظام اجتماعی یادگیرنده تبدیل کند. از این منظر، سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از هنجارها، شبکه‌ها، و اعتماد اجتماعی موجود در یک نظام است که همچون چسبی همه اجزا و عناصر مربوطه را به یک‌دیگر مرتبط می‌سازد و به وسیله تسهیل همیاری بین گروه‌ها و کاهش هزینه مبادله به تقویت رفتارهای همیارانه، نوآوری، نشر دانش، و گسترش مسئولیت‌پذیری منجر می‌شود (Fukuyama, 1999; Watkins, 1992؛ رنانی و مؤیدفر، ۱۳۸۷؛ دهقان و سراجیان، ۱۳۹۶؛ دهقانی و همکاران، ۱۳۹۶). این مفهوم در نظام آموزش و پرورش عراق که در دهه‌های اخیر با بحران‌های نهادی، پیامدهای منازعات طولانی‌مدت، و جابه‌جایی‌های جمعیتی مواجه بوده اهمیت دوچندان دارد. بر اساس گزارش یونیسف عراق، نزدیک به ۳٫۲ میلیون کودک در سن تحصیل در این کشور از حق آموزش محروم هستند و از هر دو مدرسه یک مدرسه آسیب دیده و نیازمند بازسازی فوری است (UNICEF Iraq, n.d). در چنین بافتی، مسئله آموزش صرفاً به کمبود منابع مادی محدود نمی‌شود، بلکه بازسازی ساختار اعتماد و مشارکت و همکاری میان مدرسه و خانواده و جامعه محلی برای پیشبرد برنامه‌های انسجام اجتماعی و مدیریت مدرسه‌محور ضرورتی بنیادین دارد. در این زمینه، سرمایه اجتماعی به عنوان سازه‌ای چندبعدی به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه اشاره دارد و با خلق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف اعضا و سازمان می‌شود. این سرمایه برای افراد، جوامع، و ملل سودمند است (Vogt, 1993؛ دهقانی و همکاران، ۱۳۹۶؛ پوراحمد و همکاران، ۱۴۰۰).

با وجود اهمیت این سازه، تعاریف و ابزارهای سنجش آن بر مبنای نظری یکسانی استوار نیستند. الگوهای غربی نظیر نظریه ساختاری و شناختی و Nahapiet & Ghoshal (1998) یا Putnam (1995) اگرچه در تبیین ابعاد عمومی سرمایه اجتماعی کارآمدند، بازنمایی‌کننده مبانی اخلاقی و معنوی و ارزشی جوامع اسلامی نیستند. در مقابل، در رویکرد قرآنی، سرمایه اجتماعی در چارچوب ارزش‌هایی همچون اخوت («إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰))، تعاون («وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده: ۲))، عدالت («إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ» (نحل: ۹۰))، تعهد و وفای به عهد («وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۴))، انفاق («لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران: ۹۲))، و همبستگی اجتماعی معنا می‌یابد و روابط انسانی را به سوی مسئولیت‌پذیری، اعتماد متقابل، و همکاری اخلاقی هدایت می‌کند (حمیدی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ چراغی کوتیانی، ۱۴۰۴).

با توجه به اهمیت سرمایه اجتماعی در ارتقای همکاری، اعتماد، انسجام، و اثربخشی سازمانی در مدارس وجود ابزاری معتبر و متناسب با زمینه فرهنگی برای سنجش آن ضروری است. بر این اساس، مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم (ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ ترک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱) با ساختار چهاربعدی شامل «مبانی»، «ابعاد»، «پیامدها»، و «جهت‌گیری‌های معنوی» ابزاری متناسب با مبانی اسلامی ارائه کرده است. با این حال، انتقال یک ابزار از جامعه مبدأ (ایران) به جامعه هدف (عراق)، به دلیل تفاوت‌های زبانی (فارسی به عربی)، زمینه‌های فرهنگی، ساختار آموزشی، و تجارب تاریخی با چالش‌های اندازه‌گیری همراه است. گویه‌های مرتبط با مفاهیمی نظیر ولایت‌پذیری، رهبری سازمانی، تعهد، و جهت‌گیری معنوی ممکن است در بافت سازمانی مدارس عراق معانی متفاوتی را القا کنند. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف اعتباریابی این مقیاس در میان معلمان مدارس ابتدایی استان بغداد انجام شده است تا مشخص شود آیا ساختار چهارعاملی آن در جامعه معلمان عراق از روایی و پایایی لازم برخوردار است یا خیر.

بیان مسئله

مراکز آموزشی به عنوان سیستم‌های اجتماعی پویا، علاوه بر پاسخ‌گویی به انتظارات جامعه‌ای که منابع مادی و انسانی خود را در اختیار آن‌ها قرار داده است، موظف به خلق و بازتولید سرمایه اجتماعی از طریق تسهیل تعاملات سازنده و هم‌افزا هستند (شکیبا و همکاران، ۱۳۹۵). سرمایه اجتماعی، که شبکه‌ای از پیوندها و روابط جمعی در بسترهای سازمانی تعریف می‌شود، نقشی بنیادین

در انسجام میان فردی، تقویت پیوند میان فرد و سازمان، و ارتقای احساس مسئولیت اجتماعی ایفا می‌کند. این سازه، از طریق خلق هنجارهای مشترک و اعتماد متقابل، دستیابی به اهداف فردی و سازمانی را تسهیل می‌کند و سودمندی‌های پایداری برای افراد، سازمان‌ها، و ملل به همراه دارد (Vogt, 1993؛ دهقانی و همکاران، ۱۳۹۶؛ پوراحمد و همکاران، ۱۴۰۰). پژوهش‌های متعدد مؤید آن است که حفظ و تقویت اعتماد و سرمایه اجتماعی برای ثبات و کارایی هر نهاد اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردار است و یک منبع اساسی قدرت در جوامع محسوب می‌شود (درویشی و همکاران، ۱۳۹۸؛ عابدینی و همکاران، ۱۳۹۸). از پیامدهای مثبت سرمایه اجتماعی می‌توان به افزایش رضایت شغلی کارکنان (موسوی و شیرزادی، ۱۳۹۶)، کاهش استرس و فرسودگی شغلی (شکیباسور و حسنی، ۱۴۰۰)، افزایش سطح مشارکت (Shah, 2021) و بهبود نتایج یادگیری دانش‌آموزان (Davis, 2021) اشاره کرد. علاوه بر این، سرمایه اجتماعی به بهبود اعتماد و کیفیت شبکه‌ها و هنجارها و انسجام اجتماعی (زارع‌شاه‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۷؛ خسروی، ۱۳۹۸)، همچنین افزایش ظرفیت‌های فردی و تحمل (رضایی‌منش و پوربهرروژان، ۱۳۹۷)، توسعه سیاسی و اجتماعی (جعفری‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰)، تسهیل مبادلات و هماهنگی (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷؛ ۲۴۱)، و ارتقای مشارکت اجتماعی و احساس تعلق به سیستم‌های اجتماعی (Kasarda & Janowitz, 1974) یاری می‌رساند. از این رو، ارزیابی دقیق این سازه مستلزم طراحی و به‌کارگیری ابزارهای سنجش متناسب با بسترهای آموزشی است. این نیاز در کشورهای بحران‌زده ملموس‌تر است. چون سرمایه اجتماعی در چنین جوامعی از مسیرهای فرهنگی خاصی شکل می‌گیرد و معانی آن در بافت سازمانی این کشورها بومی می‌شود.

در کشور عراق، که زیرساخت‌های آموزشی آن متأثر از سال‌ها جنگ و ناآرامی آسیب دیده و با چالش‌هایی نظیر توزیع نابرابر امکانات، مدارس چندشیفته، و نیازهای شدید عاطفی-پداگوژیکی دانش‌آموزان مواجه است، ارتقای کیفیت یاددهی-یادگیری و بهبود فرایندهای سازمانی منوط به وجود سرمایه اجتماعی غنی میان کادر آموزشی است (UNICEF Iraq, n.d). با این حال، استفاده از ابزارهای اندازه‌گیری غربی (مانند مدل‌های سه‌بعدی ناهاپیت و گوشال یا نظریات پاتنام) به دلیل نادیده گرفتن مؤلفه‌های معنوی، اخلاقی، و ارزش‌های اسلامی نظیر اخوت، تعاون بر نیکی، مشورت، و اصلاح اجتماعی با محدودیت‌های جدی مفهومی در جوامع اسلامی مواجه است. اگرچه چارچوب سرمایه اجتماعی ارائه‌شده توسط ترک‌زاده و همکارانش (۱۳۹۸)، که بر پایه آموزه‌های قرآن کریم تدوین شده است، بخش مهمی از این خلأ مفهومی را جبران می‌کند، روایی و پایایی آن تاکنون در جامعه معلمان عراق بررسی و تأیید نشده است. مسئله اساسی پژوهش حاضر آن است که عملکرد یک ابزار ممکن است در جوامع، زبان‌ها، و فرهنگ‌های مختلف متفاوت باشد. از این رو، ساختار چهارعاملی مقیاس سرمایه اجتماعی باید در میان معلمان مدارس ابتدایی بغداد از نظر روایی و پایایی بررسی شود. مثلاً، تفسیر مفاهیمی نظیر رهبری سازمانی و ولایت‌پذیری (نظیر گویه ۵ در ابزار مبنا) ممکن است در بافت فرهنگی-آموزشی معلمان عراقی معانی متفاوتی را تداعی کند که نیازمند اعتباریابی تجربی است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های هر ابزار اندازه‌گیری اعتباریابی و تناسب مفهومی-فرهنگی آن با جامعه هدف است. بررسی سوابق پژوهشی نشان می‌دهد که تاکنون ابزاری بومی و مبتنی بر آموزه‌های اسلامی برای سنجش سرمایه اجتماعی در نظام تعلیم و تربیت عراق تدوین و اعتباریابی نشده است. پژوهش حاضر برای رفع این خلأ «مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم» را-که پیش‌تر توسط ترک‌زاده و همکارانش (۱۳۹۸) تدوین و در محیط‌های آموزشی ایران اعتباریابی شده است (ترک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱)- مبنا قرار داده است تا اعتباریابی آن را در بافت فرهنگی مدارس استان بغداد بررسی کند. انتخاب معلمان ابتدایی این استان به دلیل نقش کلیدی آنان در جامعه‌پذیری دانش‌آموزان و جایگاه راهبردی بغداد به عنوان مرکز آموزشی عراق بستری مناسب برای سنجش اعتبار این ابزار فراهم آورده است. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش آن است که آیا ساختار عاملی این مقیاس در میان معلمان مدارس ابتدایی بغداد از روایی و پایایی لازم برخوردار است؟ نوآوری این مطالعه در سه سطح تبیین می‌شود: نخست، اعتباریابی تجربی یک ابزار قرآنی در بافت مدارس عراق؛ دوم، آزمون تعمیم‌پذیری ساختار مقیاس در جامعه‌ای متمایز از محیط تدوین اولیه؛ سوم، ارائه شواهد روش‌شناختی برای اعتباریابی مقیاس‌های اسلامی در حوزه مدیریت آموزشی.

هدف پژوهش

اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم در میان معلمان مدارس ابتدایی استان بغداد (عراق).

پرسش‌های پژوهش

۱. آیا ساختار چهارعاملی مقیاس (مبانی، ابعاد، پیامدها، جهت‌گیری‌های معنوی) در میان معلمان مدارس ابتدایی استان بغداد از روایی (صوری، محتوایی، سازه) لازم برخوردار است؟
۲. آیا مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم و ابعاد آن از پایایی مناسب برخوردارند؟

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش در حوزه سرمایه اجتماعی حاکی از آن است که این سازه، فراتر از یک مفهوم نظری، به ابزاری مهم و کلیدی برای تبیین تعاملات سازمانی تبدیل شده است. با وجود این، چالش اساسی در این حوزه نحوه سنجش دقیق این مفهوم در بسترهای فرهنگی گوناگون است. در همین زمینه، بررسی روند پژوهش‌ها و مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد در بخش قابل توجهی از این آثار توجه از بحث‌های صرفاً نظری و کلی به سمت توسعه و اعتباریابی ابزارهای سنجش متناسب با جوامع مختلف معطوف شده است. از نظر علمی، اعتبار یک پرسشنامه ویژگی ثابت و همیشگی آن نیست، بلکه به میزان هماهنگی گویه‌های آن با فرهنگ و زبان جامعه جدید بستگی دارد. در سطح بین‌المللی نیز ابزارهای متعددی برای سنجش سرمایه اجتماعی توسعه یافته است. مثلاً، (Narayan and Cassidy 2001) با رویکردی ابعادی پرسشنامه‌ای را طراحی کردند که با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی در کشورهای غنا و اوگاندا چندبعدی بودن این سازه را در بافت‌های مختلف ثابت کردند. همچنین (Paiva et al. 2014) و (Carrillo-Álvarez et al. 2019) با تمرکز بر روان‌سنجی ابزارهای تخصصی برای نوجوانان و خانواده نشان دادند که روایی محتوا و ساختار عاملی ابزارها در جوامع مختلف تغییرپذیری بالایی دارد.

با این حال، تحلیل محتوای ابزارهای غربی (نظیر مدل‌های مبتنی بر نظریه پاتنام یا ناهاپیت و گوشال) نشان می‌دهد که این مقیاس‌ها در سنجش مؤلفه‌های معنوی و اخلاقی جوامع اسلامی دچار خلأ هستند. ابزارهای سکولار سرمایه اجتماعی را صرفاً در تعاملات مادی و شبکه‌های مدنی خلاصه می‌کنند؛ درحالی‌که در فرهنگ‌های دینی پیوندهای اجتماعی بر پایه مفاهیمی همچون «اخوت»، «انفاق»، و «اصلاح ذات‌البین» استوار است. این خلأ مفهومی ضرورت استفاده از ابزارهای مبتنی بر پارادایم‌های دینی، نظیر مقیاس سرمایه اجتماعی قرآنی (ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸)، را دوچندان می‌کند.

انتقال یک ابزار از یک فرهنگ به فرهنگ دیگر (مانند انتقال از ایران به عراق) نیازمند فرایندی فراتر از ترجمه است. (Kritsotakis et al 2010) در اعتبارسنجی مقیاس سرمایه اجتماعی در یونان به‌صراحت نشان دادند که حتی با وجود پایایی آماری ابهام در مفاهیمی مانند «مشارکت» و «اعتماد» می‌تواند روایی سازه را در بافت جدید مخدوش کند. این یافته تحلیل‌گرایانه زیربنای روش‌شناختی پژوهش حاضر است. چون نشان می‌دهد ابزاری که در ایران توسط ترک‌زاده و همکارانش (۱۴۰۱) با نمونه ۳۸۶ نفری از معلمان فارس و با شاخص‌های برازش مطلوب اعتباریابی شده است برای استفاده در عراق نیازمند آزمون مجدد ساختار عاملی است. تفاوت در لهجه‌های زبانی، ساختارهای اداری، و حتی درک مفاهیم دینی می‌تواند بارهای عاملی گویه‌ها را تغییر دهد.

ابزارهای متعددی برای سنجش سرمایه اجتماعی در بافت‌های سازمانی، آموزشی، خانوادگی، و اجتماعی طراحی و اعتبارسنجی شده‌اند. در بافت سازمانی، مقیاس (Nahapiet and Ghoshal 1998) ابعاد ساختاری و رابطه‌ای و شناختی، مقیاس (Putnam 1995) اعتماد سازمانی و مشارکت و خیرخواهی و روابط متقابل، و مقیاس (Cohen & Prusak 2021) ارتباطات و اعتماد و همکاری را بررسی کرده‌اند. در مطالعات داخلی نیز مقیاس ترک‌زاده و محترم (۱۳۹۱) بر شبکه و هنجار و اعتماد اجتماعی، مقیاس خداداد و همکاران (۱۳۹۱) در کارکنان سازمان تربیت‌بدنی بر اعتماد سازمانی و خیرخواهی و روابط متقابل و مشارکت، مقیاس محمدیان (۱۳۹۴) در میان دانشجویان بر مشارکت و انسجام و تعلق و اعتماد اجتماعی، و نسخه فارسی مقیاس

اونیکس اعتبارسنجی شده توسط افتخاریان و همکاران (۱۳۹۵) در میان سالمندان بر مؤلفه‌های عمومی سرمایه اجتماعی تمرکز داشته‌اند. در محیط‌های آموزشی، مقیاس Paiva et al (2014) برای دانش‌آموزان نوجوان ابعاد انسجام اجتماعی مدرسه، دوستی‌های مدرسه، انسجام اجتماعی محله، و اعتماد در مدرسه و محله را در بر می‌گیرد. همچنین، مقیاس سرمایه اجتماعی جوانان Boat et al. (2025) شامل قدرت و تنوع و بسیج شبکه است. در مقابل، مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم ترک‌زاده و همکارانش (۱۴۰۱) با تأکید بر مبانی، ابعاد، پیامدها، و جهت‌گیری‌های معنوی سرمایه اجتماعی را در چارچوبی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی مفهوم‌سازی کرده است.

تحلیل ابزارهای پیشین نشان می‌دهد بیشتر آن‌ها در بافت‌های سازمانی، اجتماعی، خانوادگی، یا آموزشی غیر عراقی طراحی و اعتبارسنجی شده‌اند و عمدتاً بر مؤلفه‌هایی مانند شبکه‌های اجتماعی، اعتماد، مشارکت، انسجام، و روابط متقابل تمرکز دارند. اگرچه این ابزارها برای سنجش ابعاد عمومی سرمایه اجتماعی سودمندند، مؤلفه‌های مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و جهت‌گیری‌های معنوی را به صورت صریح و نظام‌مند پوشش نمی‌دهند. از این رو، کاربرد مستقیم آن‌ها برای سنجش سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن در میان معلمان بغداد ممکن است از نظر پوشش مفهومی و تناسب فرهنگی با محدودیت همراه باشد و مستلزم بررسی و اعتباریابی مجدد است.

مبانی نظری

تبیین مبانی نظری و مفهومی سرمایه اجتماعی بسترساز درک عمیق‌تر سازکارهایی است که به ارتقای تعاملات، اعتماد، و هم‌افزایی در سازمان‌های آموزشی منجر می‌شود. در حوزه مطالعات بومی و اسلامی، اعتباریابی ابزارهای سنجش مستلزم اتصال دقیق نظریه‌های مدیریت با آموزه‌های وحیانی است.

سرمایه اجتماعی در مباحث مدیریت و جامعه‌شناسی مفهومی چندبعدی است که بر اساس نظر (Nahapiet and Ghoshal 1998) در سه بعد اصلی تبیین می‌شود:

- **بعد ساختاری:** به الگوهای پیوند میان افراد و شبکه‌های ارتباطی اشاره دارد.
- **بعد رابطه‌ای:** بر نوع و کیفیت روابط متمرکز است و مفاهیمی چون اعتماد، تعهد، و هنجارها را در بر می‌گیرد.
- **بعد شناختی:** به منابعی اشاره دارد که فراهم‌کننده تفاهم، تفسیر، و نظام‌های معنایی مشترک (مانند ارزش‌ها و چشم‌انداز مشترک) میان افراد است (رمضانی بیدگلی و همکاران، ۱۴۰۳).

از منظر هستی‌شناسی اسلامی، سرمایه اجتماعی از تعریف صرفاً مادی و ابزاری غربی فراتر می‌رود و با ارزش‌های متعالی گره می‌خورد. در این پارادایم، سرمایه اجتماعی بر پایه اصول اخلاقی نظیر وحدت، اخوت، و تعاون تعریف می‌شود که ریشه در پیوند فرد با خالق دارد (ترک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱). در نگاه قرآنی، روابط اجتماعی بر پایه «ایمان» به عنوان نیروی محرکه‌ای است که انسان را از محاسبات سودجویانه فراتر می‌برد و به تعاملات خالصانه ترغیب می‌کند. همچنین «تقوا»، به عنوان مؤلفه‌ای اساسی، فرد را از انزوا دور و به رعایت بصیرت و حلم و صداقت در تعاملات هدایت می‌کند (ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸). مطابق آیه ۲ سوره مائده («تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى»)، همکاری و مشارکت اجتماعی در اسلام در چارچوب نیکوکاری و پرهیزکاری معنا می‌یابد (خوب‌رو و همکاران، ۱۳۹۵).

با توجه به اهمیت موضوع، در ادامه مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی در قرآن کریم ارائه شده است (اسفندیاری و همکاران، ۱۳۹۸):

- **اخوت و برادری:** انسان‌ها موجوداتی کمال‌گرا هستند که حصول این کمال در گرو زندگی اجتماعی آنان است. از تعالیم دینی برداشت می‌شود که عزت و شکوه اجتماع مسلمانان در گرو الفت دل‌های افراد آن است.
- **ایمان:** ایمان دل‌ها را به یک‌دیگر نزدیک و مهربان می‌کند، بذر دوستی و مهر را در دل‌ها می‌افشاند، و جامعه ایمانی را بر هدفی واحد و موضوعی مشترک گرد می‌آورد.

- **هم‌گرایی:** قرآن از روح هم‌گرایی در جامعه ایمانی خبر می‌دهد و هر گونه کناره‌گیری و عزلت‌نشینی را نادرست می‌داند. با ارائه راهکارهایی مؤثر، از همگان می‌خواهد فعالانه در جامعه حضور یابند و در یافتن جامعه‌ای ممتاز از هیچ کوششی دریغ نورزند.
- **دوستی و مواسات:** از مؤلفه‌های روابط اجتماعی در قرآن دوستی مسلمانان و مواسات اهل ایمان با یک‌دیگر است. زیرا دوستی و مهرورزی با دیگران از ویژگی‌های اهل ایمان است.
- **وحدت و انسجام:** قرآن کریم از انسان‌ها خواسته است متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند.
- **روابط اجتماعی:** اصل روابط اجتماعی، که تجلی جامعه‌های نمونه و آرمانی است، از جایگاه ویژه و اهمیتی خاص برخوردار است؛ چنان که برادری تنها در سایه ایمان صورت می‌گیرد و تا ایمان نباشد اخوت ایمانی شکل نمی‌گیرد. گاه کمال، یعنی ایمان، که بستری مناسب برای شکل‌گیری و گسترش اخوت است، وابسته به برقراری اخوت و دوستی میان برادران ایمانی است.
- **مشورت:** قرآن کریم خطاب به پیامبر اسلام می‌فرماید در کارهای مربوط به جامعه اسلامی با مردم مشورت کند. حتی کسانی را که در گذشته اشتباهاتی داشتند مورد عفو قرار دهد و برایشان طلب بخشش کند و در کارها آنان را مورد مشورت خویش قرار دهد.
- **عفو:** دسته‌ای از آیات به عفو خداوند اشاره دارند؛ چنان که، در برابر آزمایش و انحراف برخی، خداوند آنان را بخشید و خداوند نسبت به مؤمنان دارای فضل و بخشش است.
- **کظم غیظ:** حالت خشم و عصبانیت از خطرناک‌ترین حالات انسان است و اگر مهار نشود به صورت نوعی جنون و از دست دادن کنترل اعصاب خودنمایی می‌کند و موجب صدور جنایات و تصمیم‌های خطرناک می‌شود که انسان باید یک عمر کفاره و تاوان آن را بپردازد.
- **تقوا:** تقوای دینی و الهی یعنی اینکه انسان خود را از آنچه از نظر دین و اصولی که دین در زندگی معین کرده خطا و گناه و پلیدی و زشتی شناخته می‌شود حفظ و صیانت کند و مرتکب آن‌ها نشود.
- **وفای به عهد و ادای امانت:** وفای به عهد ریشه همه ارزش‌های اجتماعی و قراردادهای تعهدات اجتماعی رسمی و غیر رسمی است. قرآن کریم با صراحت به وفای عهد فرمان می‌دهد و انسان را در برابر تعهدات خود مسئول می‌داند. از نظر قرآن، سرمایه اجتماعی مفهومی وسیع و فراگیر است که افزون بر سطح فردی در دو سطح روان‌شناختی و جامعه‌شناختی قابل بررسی است. در سطح نخست، به آرامش روحی افراد و کسب مدارج معنوی آنان مرتبط می‌شود که از حوزه اصطلاحی علوم اجتماعی بیرون است و به موضوع آرامش و اضطراب در روان‌شناسی مربوط می‌شود. در سطح دیگر، با گونه‌های فراوان خود، ابعاد گوناگون زندگی فردی، اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی را در بر می‌گیرد و با اقتدار و انسجام و وحدت جامعه پیوند دارد. این سرمایه اجتماعی همه‌جانبه، افزون بر ایجاد زمینه‌های پیشرفت و توسعه داخلی، امنیت خارجی جامعه را نیز سبب می‌شود. در یک نگاه کلی و با توجه به اوضاع کنونی جامعه، که شاهد افول سرمایه اجتماعی هستیم، می‌توان از قرآن به مثابه مهم‌ترین منبع مکتب و اندیشه اسلام، به منظور یافتن شاخص‌هایی جهت افزایش این پدیده، بهره گرفت. مبانی سرمایه اجتماعی به سه بعد شناختی، ساختاری، ارتباطی قابل تقسیم است و این مبانی نیازمند عواملی مهم‌اند که در صورت نبود آن‌ها سرمایه اجتماعی شکل نمی‌گیرد. مهرورزی، تنش‌زدایی، حمایت اجتماعی، انسجام اجتماعی، و هنجارگرایی از مهم‌ترین عواملی هستند که با توجه به آموزه‌های قرآن می‌توانند باعث افزایش سرمایه اجتماعی شوند (حمیدی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸).

ترک‌زاده و همکارانش (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم» سرمایه اجتماعی را پدیده‌ای چندبعدی و پویا معرفی کرده‌اند که بر پایه باورهای اعتقادی گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و گسترش می‌یابد. بر این اساس، روابط بین افراد در این شبکه‌ها بر محور ارزش‌ها و باورهای معنوی و اعتقادی استوار است و هدف غایی

این تعاملات کسب رضایت الهی، دستیابی به قرب پروردگار، و رستگاری در دنیا و آخرت است. از این دیدگاه، سرمایه اجتماعی مفهومی فراتر از تعاملات مادی و مبتنی بر منفعت‌طلبی شخصی است که در نظریه‌های غربی مطرح می‌شود. برخلاف رویکردهای متداول در غرب، که سرمایه اجتماعی را ابزاری برای تبادل منافع و سود شخصی در نظر می‌گیرند، در آموزه‌های اسلامی انگیزه اصلی در روابط اجتماعی نیروی درونی و معنوی است که انسان را به سوی تعالی معنوی و سعادت فردی و جمعی سوق می‌دهد. این نگرش، ابعاد کارکردی، فرایندی، محتوایی، و ویژگی‌های ذاتی سرمایه اجتماعی را به طور هم‌زمان در بر می‌گیرد و تصویری جامع‌تر از این مفهوم ارائه می‌دهد. رضانی بیدگلی و همکارانش (۱۴۰۳) در پژوهش خود مؤلفه‌های تشخیص سرمایه اجتماعی در سازمان‌های فضیلت‌محور را به شش دسته اصلی تقسیم کرده‌اند: ارزش‌های بنیادین، سرمایه‌های نمادین، شایستگی‌های سازمانی، سرمایه‌های معنوی، سرمایه‌های مردمی، سرمایه فرهنگی. این سرمایه‌ها از آن جهت که باعث تقویت اعتماد، تعامل ذهنی و عینی، و افزایش همبستگی میان افراد جامعه با این سازمان‌ها می‌شوند به عنوان عناصر کلیدی در تشخیص سرمایه اجتماعی در این نهادها شناخته می‌شوند.

بر این اساس، مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم، که مبانی نظری آن ابتدا در کتاب کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم (ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸) تبیین و سپس نسخه نهایی آن در محیط‌های آموزشی ایران اعتباریابی و در قالب مقاله‌ای در فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی منتشر شد (ترک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱)، با ساختار چهاربعدی شامل «مبانی»، «ابعاد»، «پیامدها»، «جهت‌گیری‌های معنوی» مبانی این پژوهش قرار گرفت. این مدل برآمده از تلفیق آموزه‌های قرآنی با پیشینه نظری سرمایه اجتماعی است و می‌کوشد این سازه را در بستری بومی و متناسب با بافت مدارس اسلامی تبیین کند. از این رو، هدف پژوهش حاضر بررسی این مقیاس در بافت فرهنگی و سازمانی مدارس استان بغداد است تا کارآمدی آن در محیطی فراتر از مرزهای ایران مورد ارزیابی قرار گیرد. بر همین مبنا، روایی سازه در این پژوهش مستلزم هماهنگی کامل پشتوانه نظری با ابعاد مورد سنجش ابزار است. در ادامه هر یک از این ابعاد با استناد به آیات و حیانی تعریف می‌شود.

بُعد اول: مبانی سرمایه اجتماعی

مبانی مجموعه باورها و ارزش‌های ایمانی بنیادینی است که شبکه روابط مؤمنانه بر آن استوار می‌شود.

پشتوانه قرآنی:

- «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى...» (مائده: ۲) [تأکید بر تقوا به عنوان زیربنای تعاون]
- «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ...» (حجرات: ۱۰) [تأکید بر اخوت ایمانی به عنوان پیوند اصلی]

بُعد دوم: ابعاد سرمایه اجتماعی

این بُعد وجوه سه‌گانه ساختاری، رابطه‌ای، شناختی را بر پایه کرامت انسانی و عدالت سازمانی و مشارکت فراگیر تبیین می‌کند.

پشتوانه قرآنی:

- «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ...» (نحل: ۹۰) [تأکید بر عدالت و احسان در روابط]
- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا...» (حجرات: ۱۳) [تأکید بر تعارف، شناخت متقابل، و انسجام ساختاری]

بُعد سوم: پیامدهای سرمایه اجتماعی

پیامدها دستاوردهای وجودی و تعالی‌بخشی فردی و عزتمندی اخلاقی حاصل از مشارکت در شبکه روابط مؤمنانه است.

پشتوانه قرآنی:

- «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» (شمس: ۹) [تأکید بر تعالی و رشد درونی]
- «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ...» (منافقون: ۸) [تأکید بر عزتمندی مؤمنانه]

بُعد چهارم: جهت‌گیری‌های معنوی

جهت‌گیری معنوی نیت‌مندی و غایت‌نهایی روابط انسانی است که کنشگر را از منفعت‌طلبی به سوی قرب الهی سوق می‌دهد.

پشتوانه قرآنی:

- «فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا» (کهف: ۱۱۰) [تأکید بر قرب الهی به عنوان غایت عمل]
- «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (بینه: ۵) [تأکید بر اخلاص در خدمت و ارتباط]

به طور کلی می‌توان گفت سرمایه اجتماعی، به عنوان سازه‌ای محوری، نقشی تعیین‌کننده در تقویت شبکه‌ها، هنجارها، و اعتماد متقابل جهت تسهیل همکاری‌های جمعی ایفا می‌کند. گرچه نظریه‌پردازان کلاسیک بر ابعاد کارکردی و دنیوی این مفهوم تمرکز دارند، در بستر اسلامی، سرمایه اجتماعی ماهیتی اخلاقی و فرامادی می‌یابد و بر پایه توحید، اخوت، و ارزش‌های وحیانی بازتعریف می‌شود. در این زمینه، قرآن کریم، به عنوان مبنای تنظیم مناسبات اجتماعی، پیوند میان مؤمنان را فراتر از قراردادهای مادی به التزامی قلبی و ابزاری برای تعالی جمعی بدل می‌سازد. در محیط‌های آموزشی، به‌ویژه مدارس، وجود سرمایه اجتماعی مبتنی بر ارزش‌های بومی و دینی زمینه‌ساز ارتقای همدلی، پایداری سازمانی، و بهبود کیفیت تعاملات میان معلمان و مدیران و دانش‌آموزان است. برخلاف متون غربی، که هدف از سرمایه اجتماعی را صرفاً کسب منافع می‌دانند، در مقیاس مورد بررسی در این مقاله غایت این سرمایه تحقق سعادت دنیوی و اخروی از طریق شبکه روابط مؤمنانه است. بنابراین، هدف این پژوهش اعتباریابی ابزاری برای سنجش سرمایه اجتماعی با تکیه بر مؤلفه‌های وحیانی است.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر با هدف اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم انجام شده است. از این‌رو، از نظر هدف «کاربردی» و از حیث روش گردآوری داده‌ها «توصیفی-پیمایشی» محسوب می‌شود. جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه معلمان مقطع ابتدایی در استان بغداد (عراق) است. با وجود این، به دلیل عدم دسترسی به بانک‌های اطلاعاتی متمرکز و به‌روز در وزارت آموزش عراق، پژوهش حاضر از نظر جغرافیایی به جامعه در دسترس (معلمان مدارس ابتدایی شهر بغداد) محدود شد. از این جامعه، به روش نمونه‌گیری در دسترس، ۲۵۰ معلم (۱۲۵ زن و ۱۲۵ مرد) انتخاب شدند. مبنای اصلی تعیین حجم نمونه کفایت آماری برای تحلیل عاملی تأییدی بود؛ به گونه‌ای که با رعایت نسبت استاندارد ۱۰ آزمودنی به ازای هر گویه (Kline 2005) و با توجه به ۲۴ گویه مقیاس نسبت آزمودنی به گویه بیش از ۱۰ به ۱ به دست آمد. این حجم نمونه برای بررسی ساختار عاملی، روایی، و پایایی مقیاس مناسب تشخیص داده شد. افزون بر این، برای اطمینان از پراکندگی مناسب نمونه، تنوع شرکت‌کنندگان از حیث جنسیت و مقطع و سابقه خدمت بررسی شد. در پایان، شرکت‌کنندگان مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم را تکمیل کردند. در این پژوهش به اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم (ترک‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱) در حیطه آموزش و پرورش از دیدگاه معلمان عراقی پرداخته شد. این مقیاس شامل ۲۴ گویه و مشتمل بر چهار بعد مبنایی، ابعاد، پیامدها، جهت‌گیری‌های معنوی است که پاسخ افراد را به صورت طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای- بسیار زیاد (۵)، زیاد (۴)، اطلاعاتی ندارم (۳)، کم (۲)، بسیار کم (۱)- دریافت می‌کند. توزیع گویه‌ها بر حسب ابعاد این مقیاس در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. توزیع گویه‌های مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم بر حسب ابعاد

زیر مقیاس‌ها	گویه‌ها
مبنایی	۵-۱
ابعاد	۱۷-۶
پیامدها	۲۱-۱۸
جهت‌گیری‌های معنوی	۲۴-۲۲

روش تجزیه و تحلیل داده‌های آماری در این پژوهش به منظور بررسی اعتبار و پایایی مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم از دیدگاه معلمان پایه ابتدایی استان بغداد (کشور عراق) شامل سه مرحله اصلی بود: تحلیل گویه‌ها، تحلیل عاملی تأییدی، محاسبه ضریب آلفای کرونباخ.

یافته‌های پژوهش

این پژوهش با هدف بررسی روایی و پایایی مقیاس سرمایه اجتماعی انجام شد. در این بخش نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها، که با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS²⁶ و AMOS²⁶ انجام شد، ارائه می‌شود.

یافته‌های توصیفی

در این بخش از پژوهش شاخص‌های کجی^۱ و کشیدگی^۲ و مقادیر بحرانی آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاکی از آن بود که در همه مؤلفه‌ها مفروضه طبیعی بودن توزیع تک‌متغیره برقرار است. مطابق با نتایج موجود در جدول، میانگین مؤلفه پیامد بیشتر از مؤلفه‌های مبانی و ابعاد و جهت‌گیری معنوی است. علاوه بر این بررسی کجی و کشیدگی متغیرها نشان‌دهنده آن است که توزیع مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی از حالت طبیعی انحراف ندارند.

جدول ۲. میانگین، انحراف استاندارد، کجی و کشیدگی مؤلفه‌های مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	کجی	کشیدگی
مبانی	۳/۶۴	۰/۷۱	-۰/۵۵	-۰/۳۱
ابعاد	۳/۴۵	۰/۶۳	-۰/۵۳	-۰/۰۵
پیامدها	۳/۷۴	۰/۹۴	-۰/۶۰	-۰/۴۰
جهت‌گیری‌های معنوی	۳/۵۸	۰/۸۹	-۰/۵۱	-۰/۵۰

یافته‌های استنباطی

آیا مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم بر اساس ابعاد چهارگانه (مبانی سرمایه اجتماعی، ابعاد سرمایه اجتماعی، پیامد سرمایه اجتماعی، جهت‌گیری معنوی) دارای اعتبار و پایایی است؟

به منظور پاسخ به این سؤال پژوهش، ابتدا شواهد روایی صوری و محتوایی مقیاس مورد بررسی قرار گرفت و سپس ویژگی‌های روان‌سنجی ابعاد چهارگانه آن از طریق تحلیل گویه‌ها، تحلیل عاملی تأییدی، محاسبه ضریب آلفای کرونباخ آزمون شد که نتایج تفصیلی آن در ادامه گزارش شده است.

—روایی صوری و روایی محتوایی

- **نسبت روایی محتوایی^۳:** برای سنجش ضرورت گویه‌ها بر اساس طیف سه‌درجه‌ای (ضروری، مفید ولی غیر ضروری، غیر ضروری) از دیدگاه ده متخصص استفاده شد. با توجه به جدول لاوשה، حداقل مقدار قابل قبول برای ده متخصص برابر با ۰/۶۲ است. نتایج نشان داد همه ۲۴ گویه دارای مقادیر CVR بین ۰/۸۰ تا ۰/۱۰۰ هستند که همگی بالاتر از حد آستانه (۰/۶۲) قرار دارند و مورد تأیید نهایی واقع شدند.
- **شاخص روایی محتوایی^۴:** جهت ارزیابی ارتباط و وضوح و سادگی گویه‌ها از طیف چهاردرجه‌ای لیکرت استفاده شد. میانگین شاخص روایی محتوایی کل ابزار (S-CVI/Ave) برابر با ۰/۹۳ محاسبه شد. از آنجا که این مقدار بسیار بالاتر از حد آستانه استاندارد (۰/۸۰) است، روایی محتوایی ابزار در سطح مطلوب ارزیابی و تأیید شد.

1. skewness

2. kurtosis

3. content validity ratio (CVR)

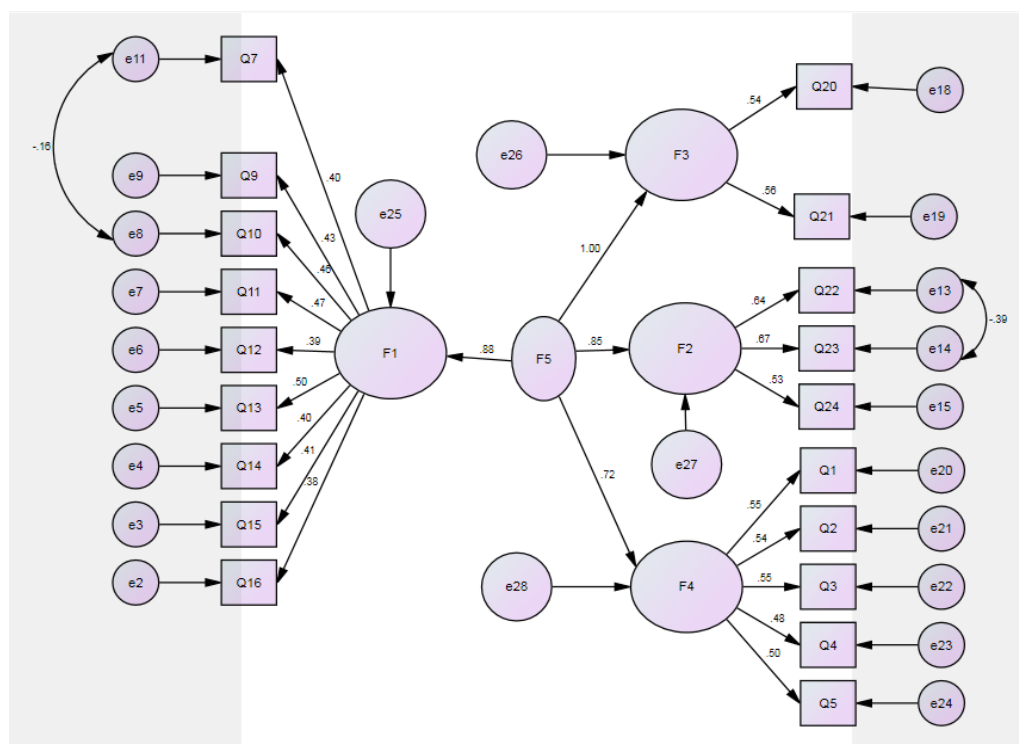
4. content validity index (CVI)

جدول ۳. نتایج تحلیل روایی محتوایی گویه‌های ابزار (N=10)

گوینه	تعداد متخصصان (ضروری)	نسبت روایی محتوایی (CVR)	شاخص روایی محتوایی (I-CVI)
۱	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۲	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۹۰
۳	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۴	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۵	۹	۱/۸۰	۱/۸۰
۶	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۹۰
۷	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۸	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۹	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۱۰	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۹۰
۱۱	۹	۱/۸۰	۱/۸۰
۱۲	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۱۳	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۱۴	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۹۰
۱۵	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۱۶	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۱۷	۹	۱/۸۰	۱/۸۰
۱۸	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۱۹	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۹۰
۲۰	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۲۱	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۲۲	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
۲۳	۱۰	۱/۱۰۰	۱/۱۰۰
۲۴	۹	۱/۸۰	۱/۹۰
میانگین کل	—	۱/۹۱	۱/۹۳

— تحلیل عامل تأییدی

به منظور بررسی سؤال پژوهش، ابتدا با استفاده از تحلیل عامل تأییدی موجود در نرم‌افزار AMOS²⁶ ساختار مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفت. بدین منظور از تحلیل عاملی تأییدی استفاده شد.

شکل ۱. نتایج تحلیل عامل تأییدی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم

شکل ۱ ضرایب استاندارد مسیرها را بین سازه «سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم» و مؤلفه‌های آن و همچنین بین هر یک از این مؤلفه‌ها و گویه‌های مربوطه‌شان نشان می‌دهد. بررسی این ضرایب نشان می‌دهد همه ضرایب در سطح معناداری ۰,۰۱ معنادارند. دامنه این ضرایب بین ۰,۳۷ تا ۰,۶۷ قرار دارد که نشان‌دهنده بارهای عاملی مناسب برای مسیرهای پیشنهادی در مدل نظری پژوهش است.

در مرحله نخست، داده‌ها از نظر وجود داده‌های پرت چندمتغیره بررسی شدند. برای این منظور، فاصله ماهالانویس محاسبه شد و شش شرکت‌کننده که بیشترین فاصله را از مرکز توزیع چندمتغیره داشتند به عنوان داده‌های پرت شناسایی و از تحلیل حذف شدند. پس از آن، تحلیل عاملی تأییدی بر ۲۴ گویه مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم انجام گرفت. نتایج مدل اولیه نشان داد بار عاملی استاندارد گویه‌های ۶، ۸، ۱۷، ۱۸ و ۱۹ کمتر از ۰/۳۰ است. از این رو، این گویه‌ها ارتباط ضعیفی با عامل مربوط داشتند و سهم مناسبی در تبیین سازه نهفته نشان ندادند. علاوه بر ملاک آماری، محتوای گویه‌های یادشده نیز بررسی شد. گویه ۶ به طور هم‌زمان به مشارکت انواع سلیقه‌ها، جنسیت‌ها، قومیت‌ها، نژادها، و فرهنگ‌های محلی اشاره داشت و از نظر محتوایی چند مفهوم متفاوت را دربرمی‌گرفت. گویه ۸، اگرچه از نظر اخلاقی و قرآنی اهمیت دارد، ممکن است در بافت مورد مطالعه بیشتر به عنوان یک حکم اخلاقی فردی- و نه شاخصی مستقیم از سرمایه اجتماعی سازمانی- ادراک شده باشد. گویه ۱۷ نیز چند نوع امنیت راه از جمله امنیت اخلاقی و حرفه‌ای، به صورت هم‌زمان مطرح می‌کرد. همچنین، گویه‌های ۱۸ و ۱۹ بیشتر بر رضایت درونی، تعالی فردی، حفظ عزت شخصی، و اجتناب فردی از رفتار ناپسند تأکید داشتند و از این نظر ارتباط آن‌ها با ابعاد سازمانی سرمایه اجتماعی ضعیف‌تر بود. بر این اساس، حذف گویه‌های یادشده صرفاً با هدف افزایش شاخص‌های برازش انجام نشد، بلکه بار عاملی پایین و تناسب محتوای گویه‌ها با تعریف عملیاتی سازه در بافت فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، و سازمانی مدارس کشور عراق نیز در تصمیم‌گیری لحاظ شد؛ به گونه‌ای که برخی مفاهیم، اگرچه در بافت اصیل ابزار معنادارند، در زمینه فرهنگی- آموزشی مدارس بغداد به صورتی متفاوت ادراک شدند و بار تبیین‌کنندگی خود را برای سازه سرمایه اجتماعی از دست دادند. پس از حذف پنج گویه، تحلیل عاملی تأییدی مجدداً اجرا شد و مدل نهایی با ۱۹ گویه به دست آمد. ساختار نهایی مقیاس در شکل ۱ ارائه شده است.

در ادامه، به منظور بررسی میزان تطابق مدل نظری پیشنهادی با داده‌های گردآوری‌شده، شاخص‌های برازش مدل محاسبه و در جدول ۴ گزارش شده است. برای ارزیابی میزان برازش مدل، ترکیبی از شاخص‌های برازش گزارش می‌شود. حاصل تقسیم مقدار مجذور خی بر درجه آزادی یکی از شاخص‌های معتبر برازش است که مقدار مطلوب آن کمتر از ۳ است. شاخص‌های دیگری که گزارش می‌شود شاخص نیکویی برازش^۱ (GFI) است که نشان‌دهنده میزان واریانس و کواریانس تبیین‌شده توسط مدل است.

شاخص نیکویی برازش تعدیل‌شده^۲ (AGFI) نیز نسخه تعدیل‌شده شاخص نیکویی برازش است که این شاخص را بر اساس حجم نمونه و درجات آزادی تعدیل می‌کند. افزون بر این، شاخص توکر لويس^۳ (TLI) به عنوان یک شاخص برازش هنجارنشده گزارش می‌شود. شاخص برازش تطبیقی^۴ (CFI) به مقایسه مدل هدف با مدل مستقل می‌پردازد و نسبت به حجم نمونه حساس نیست. مقدار مطلوب برای این شاخص‌ها ۰/۹۰ و بالاتر است. شاخص ریشه دوم میانگین مجذورات خطای تقریب^۵ (RMSEA) نیز از شاخص‌هایی است که معمولاً جهت بررسی میزان برازش مدل مورد استفاده قرار می‌گیرد. جدول ۴ شاخص‌های برازش مدل تحلیل عاملی تأییدی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم را نشان می‌دهد.

جدول ۴. شاخص‌های برازش مدل تحلیل عاملی تأییدی مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم

RMSEA	CFI	TLI	AGFI	GFI	X ² /df	
۰/۰۳	۰/۹۲	۰/۹۰	۰/۹۰	۰/۹۲	۱/۳۶	مقادیر حاصل
<۰/۰۸	>۰/۹۰	>۰/۹۰	>۰/۹۰	>۰/۹۰	<۳	مقادیر قابل قبول

1. goodness of fit index (GFI)

2. adjust goodness of fit index (AGFI)

3. tucker lewis index (TLI)

4. comparative fit index (CFI)

5. root mean square error of approximation (RMSEA)

نتایج با توجه به ملاک Kline (2016) و مطابق جدول ۴ حاکی از آن است که مدل پژوهش از برازش مطلوبی برخوردار است.

– تحلیل گویه و ضریب آلفای کرونباخ

در ادامه، ضریب همبستگی بین هر گویه با بعد مربوطه مورد بررسی قرار گرفت. علاوه بر این مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌های مختلف سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم به عنوان شاخص پایایی محاسبه شدند. جدول ۵ طیف ضرایب همبستگی گویه‌ها با بعد مربوطه، سطح معناداری آن، و مقدار ضریب آلفای کرونباخ را نشان می‌دهد.

جدول ۵. همبستگی گویه- ابعاد، سطح معناداری، ضریب آلفای مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم				
ابعاد	طیف ضرایب همبستگی	سطح معناداری	ضریب آلفای کرونباخ	
مبانی سرمایه اجتماعی	۰/۵۷ – ۰/۶۸	۰/۰۰۰۱	۰/۸۱	
ابعاد سرمایه اجتماعی	۰/۵۵ – ۰/۳۵	۰/۰۰۰۱	۰/۸۲	
پیامد	۰/۶۴ – ۰/۵۲	۰/۰۰۰۱	۰/۷۹	
جهت‌گیری معنوی	۰/۷۸ – ۰/۷۰	۰/۰۰۰۱	۰/۸۱	
نمره کل سرمایه اجتماعی	۰/۵۵ – ۰/۲۴	۰/۰۰۰۱	۰/۸۴	

همان‌گونه که در جدول ۵ ملاحظه می‌شود، دامنه همبستگی بین گویه‌های مبانی سرمایه اجتماعی با نمره بعد مبانی بین ۰/۵۷ تا ۰/۶۸ است. این دامنه در ابعاد سرمایه اجتماعی بین ۰/۳۵ تا ۰/۵۵ و در بعد پیامد بین ۰/۵۲ تا ۰/۶۴ است. در بعد جهت‌گیری معنوی نیز دامنه همبستگی‌ها بین ۰/۷۰ تا ۰/۷۸ است و میزان همبستگی بین گویه‌های مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم با نمره کلی مقیاس بین ۰/۲۴ تا ۰/۵۵ است. کلیه ضرایب در سطح ۰/۰۰۰۱ معنادار هستند که نشان‌دهنده همبستگی خوب بین گویه‌های مقیاس با ابعاد آن به عنوان شاخصی از اعتبار ابعاد هستند. علاوه بر این، دامنه ضرایب آلفای کرونباخ برای ابعاد مقیاس بین ۰/۷۹ تا ۰/۸۲ است و مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس نیز ۰/۸۴ است که حاکی از پایایی مطلوب مقیاس است. بنابراین در پاسخ به سؤال اول پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم و ابعاد آن از اعتبار و پایایی مطلوب برخوردارند. در ادامه مقیاس یادشده در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم

ردیف	در سازمان محل خدمت شما	بسیار زیاد	زیاد	اطلاعی ندارم	کم	بسیار کم
۱	تا چه حد جهت‌گیری‌های فکری، احساسی، و رفتاری افراد در سازمان مبتنی بر اصول و آموزه‌های اعتقادی (دینی) است؟					
۲	تا چه حد افراد در امور و کارهای مختلف سازمانی و تعاملات اجتماعی خود رعایت تقوای الهی می‌کنند؟					
۳	تا چه حد بصیرت (دوراندیشی و درک شرایط و اقتضائات و الزامات امور مختلف) بر مبنای اصول و آموزه‌های دینی وجود دارد؟					
۴	تا چه حد اعتقاد به اصول و آموزه‌های دینی و انجام دادن مطلوب و شایسته اعمال و وظایف کاری بر مبنای اعتقادات وجود دارد؟					
۵	تا چه حد در سازمان در اعمال و رفتار فردی و اجتماعی به منویات رهبری (ولایت‌پذیری) توجه و تبعیت می‌شود؟					
۶	تا چه حد به مشارکت انواع سلیقه‌ها، جنسیت‌ها، قومیت‌ها، نژادها، و فرهنگ‌های محلی در انجام دادن فعالیت‌ها و تصمیم‌گیری‌های سازمانی توجه می‌شود؟					
۷	تا چه حد افراد احساس می‌کنند دارای یک هویت مشترک با سایرین هستند؟					
۸	تا چه حد غیبت و تهمت مذموم شمرده می‌شود؟					
۹	تا چه حد تصمیمات و فعالیت‌ها بر مبنای عدل و عدالت است؟					
۱۰	تا چه حد بر حفظ کرامت انسانی توجه می‌شود؟					
۱۱	تا چه حد روحیه ایثار و از خودگذشتگی در بین افراد رواج دارد؟					
۱۲	تا چه حد افراد در برابر مسائل و مشکلات متواضعانه و صبورانه رفتار می‌کنند؟					

ردیف	در سازمان محل خدمت شما	بسیار زیاد	زیاد	اطلاعی ندارم	کم	بسیار کم
۱۳	تا چه حد افراد مسئولانه و متعهدانه وظایف خود را انجام می‌دهند؟					
۱۴	تا چه حد در سازمان افراد به توانایی و شایستگی یکدیگر اعتماد دارند؟					
۱۵	تا چه حد افراد از لحاظ علمی و اخلاقی احساس امنیت می‌کنند؟					
۱۶	تا چه حد افراد افکار و تجربیات خود را با دیگران به اشتراک می‌گذارند؟					
۱۷	تا چه حد همه افراد احساس امنیت اخلاقی، حرفه‌ای، و ... می‌کنند؟					
۱۸	تا چه حد افراد به منظور جلب رضایت درونی خود (کسب موقعیت اجتماعی برتر و کسب موفقیت و تعالی شخصی و بدون توجه به میزان دستمزدشان) تلاش می‌کنند؟					
۱۹	تا چه حد افراد به منظور حفظ عزت خود در سازمان از رفتارهای ناپسند اجتناب می‌کنند؟					
۲۰	تا چه حد افراد برای جلب رضایت الهی تلاش می‌کنند؟					
۲۱	تا چه حد رفتارهای نیکو و حسنه با هدف نیل به قرب الهی رواج دارد؟					
۲۲	تا چه حد افراد در تعاملات اجتماعی و انجام دادن امور مختلف به دنبال جلب رضایت الهی هستند؟					
۲۳	تا چه حد افراد به شغل خود به عنوان وسیله‌ای برای خدمت به دیگران و نیل به رستگاری نگاه می‌کنند؟					
۲۴	تا چه حد مبنای عمل افراد نیل به قرب الهی است تا جلب رضایت مدیران و سایر کارکنان؟					

بحث و نتیجه

مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم به واسطه مؤلفه‌های مختلف آن روایی و پایایی لازم را دارد. سرمایه اجتماعی به معنای روابط متقابل و اعتماد و همکاری میان افراد است که در متون اسلامی به‌وضوح به آن اشاره شده است. مثلاً، قرآن کریم بر اهمیت اتحاد و برادری مؤمنان تأکید دارد و به مفهوم «اعتصام به حبل‌الله» اشاره می‌کند که نه تنها سرمایه اجتماعی را ایجاد می‌کند بلکه به تقویت آن نیز کمک می‌کند (حمیدی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸). از این رو، این مقیاس با تأکید بر مبانی اخلاقی در قرآن روایی لازم را پیدا می‌کند.

در خصوص ابعاد چهارگانه مقیاس، مبانی سرمایه اجتماعی در قرآن به هنجارها و ارزش‌های معنوی اشاره دارند که به تقویت روابط اجتماعی و اعتماد میان افراد و گروه‌ها منجر می‌شود. طبق نظریات بورديو و پاتنام، شبکه‌ها و هنجارها اجزای اصلی سرمایه اجتماعی هستند و قرآن کریم نیز بر همکاری‌های جمعی و تقویت همبستگی تأکید دارد (عیوضی و فتحی، ۱۳۹۰). بنابراین، مؤلفه‌هایی چون همکاری اجتماعی و همبستگی به‌عنوان کرامت انسانی در این مقیاس بر اعتبار آن می‌افزاید.

از سوی دیگر، نتایج تحلیل عامل تأییدی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ در پژوهش‌های مختلف اعتبار مقیاس سرمایه اجتماعی را تأیید می‌کند. مثلاً، ضریب آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌های مختلف سرمایه اجتماعی در کل مقیاس ۰/۸۴ گزارش شده است که نشان‌دهنده پایایی مطلوب این مقیاس است. همچنین همبستگی‌های معنادار بین گویه‌ها و ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی نمایانگر اعتبار بالای این مقیاس هستند.

در بعد پیامد سرمایه اجتماعی، می‌توان به اثر مثبت این سرمایه بر توسعه اجتماعی و سیاسی اشاره کرد. سرمایه اجتماعی نه تنها باعث تقویت تعهد مدنی و مشارکت اجتماعی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز دستیابی به اهداف مشترک در جامعه نیز هست (محمدی و موسوی‌مقدم، ۱۴۰۱). این تأثیرات مثبت می‌تواند یک مبنای منطقی برای اعتبار مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن در نظر گرفته شود.

نتایج تحلیل عاملی تأییدی در بُعد «مبانی سرمایه اجتماعی» نشان می‌دهد گویه‌های مقیاس توانسته‌اند مفاهیم بنیادی مانند اعتماد، صداقت، رعایت عدالت، وفای به عهد، و تعاون را به‌خوبی بازتاب دهند. ضرایب همبستگی بین ۰/۵۷ تا ۰/۶۸ و ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۱ بیانگر آن است که این مؤلفه‌ها از انسجام و هم‌سویی مفهومی بالایی برخوردارند. این داده‌ها مؤید آن است که سرمایه اجتماعی ریشه در باورهای اخلاقی و انسانی دارد که در بستر آموزش و روابط حرفه‌ای معلمان جلوه می‌یابد. به‌ویژه در

جوامع با ساختار فرهنگی- مذهبی، مانند عراق، گفتمان دینی نه تنها به عنوان مرجع اخلاقی بلکه به عنوان الگویی برای رفتارهای اجتماعی عمل می کند.

از دیدگاه نظری، این یافته ها با پژوهش هایی چون البشری و الصرایره (۲۰۱۱) همخوانی دارد که اعتماد متقابل و وفای به عهد را مؤلفه های بنیادین موفقیت در محیط های آموزشی معرفی کرده اند. قرآن کریم نیز با آیاتی نظیر «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ» (نحل: ۹۰) و «تعاونوا على البر و التقوى» (مائده: ۲) بر نهادهای سازی این ارزش ها تأکید دارد. بر همین اساس، می توان گفت مبانی سرمایه اجتماعی نه صرفاً ابزار ارتباطی بلکه بیانگر ترجمان ارزش های وحیانی در ساختار تعاملات انسانی هستند. چنین پیوندی میان اخلاق قرآنی و پویایی اجتماعی مبنای نظری مستحکمی برای ترویج این مقیاس در بسترهای آموزشی مشابه فراهم می کند.

در بررسی «ابعاد سرمایه اجتماعی» داده های حاصل از تحلیل آماری نشان دادند که گویه ها توانسته اند مؤلفه هایی چون مشارکت اجتماعی، هنجارهای مشترک، تعاملات میان فردی، و ساختارهای ارتباطی را پوشش دهند. با وجود آنکه دامنه ضرایب همبستگی (۰/۳۵ تا ۰/۵۵) نسبت به سایر ابعاد کمتر است، همچنان نشان دهنده همبستگی معنادار است که با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۲ نیز پشتیبانی می شود. این مسئله می تواند به پیچیدگی ذاتی این بُعد و تفاوت در برداشت افراد از مشارکت و تعامل اجتماعی در بستر فرهنگی خاص عراق مربوط باشد، به ویژه در شرایطی که هنجارهای اجتماعی گاهی با ارزش های سنتی یا مذهبی تلفیق می شوند.

از نظر تطبیق با پیشینه، این یافته ها با پژوهش عبدالعال (۲۰۱۸)، که بر نقش تعاملات و شبکه های ارتباطی در محیط های علمی تأکید دارد، و همچنین پژوهش موفق و احمد (۲۰۱۸)، که به ارتباط مشارکت اجتماعی و تعهد و اعتماد پرداخته اند، همخوانی دارد. قرآن کریم نیز با تأکید بر برادری ایمانی در آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات: ۱۰) نوعی هنجار مشترک را در جامعه مؤمنان بنا می نهد که زیربنای رفتار تعاملی و همکاری اجتماعی محسوب می شود. در نتیجه، ابعاد سرمایه اجتماعی نه فقط کارکردهای ابزاری بلکه کارکردهای هویت ساز و اخلاق مدار نیز دارند و در چارچوب قرآن کریم به صورت ساختارهای هدایت گر رفتاری تعریف می شوند.

تحلیل داده ها در بُعد «پیامدهای سرمایه اجتماعی» نشان می دهد که گویه ها توانسته اند پیامدهای واقعی و ملموس حاصل از سرمایه اجتماعی را به خوبی پوشش دهند. دامنه همبستگی بین ۰/۵۲ تا ۰/۶۴ و آلفای کرونباخ ۰/۷۹ بیانگر آن است که افزایش سرمایه اجتماعی منجر به پیامدهایی چون ارتقای عملکرد آموزشی، کاهش رفتارهای پرخطر، انسجام سازمانی، و بهبود تعاملات دانش آموزان می شود. در بافت مدرسه، چنین پیامدهایی می تواند در بهبود فضای روانی، بالا رفتن انگیزه معلمان، و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان تجلی یابد. اهمیت این بعد در آن است که بر خروجی های عملی سرمایه اجتماعی تأکید می ورزد و آن را از مفهومی انتزاعی به پدیده ای عینی تبدیل می کند.

مقایسه این یافته ها با پژوهش Dufur et al (2015) که فقدان سرمایه اجتماعی را عامل گرایش نوجوانان به رفتارهای پرخطر دانستند، و نیز با تحقیق Alemdar, M. & Anılan, H. (2022) که سواد عاطفی را تقویت کننده سرمایه اجتماعی معرفی کردند، حاکی از اعتبار جهانی این ابعاد است. قرآن کریم با مفاهیمی چون «اصلاح ذات البین» (نساء: ۱۲۸) و «امر به معروف و نهی از منکر» (آل عمران: ۱۰۴) نیز بر کارکردهای اجتماعی مثبت روابط انسانی تأکید دارد. این نشان می دهد که سرمایه اجتماعی می تواند نه تنها در سطح فردی بلکه در مقیاس کلان اجتماعی و حتی تمدنی اثرگذار باشد، مشروط به آنکه در قالب ارزش های الهی بازتعریف شود.

بُعد «جهت گیری معنوی» یکی از نوآورانه ترین بخش های این مقیاس است که به بررسی نیت ها، اخلاص، تقوا، و انگیزه های الهی در تعاملات اجتماعی می پردازد. داده های حاصل (با ضرایب بین ۰/۷۰ تا ۰/۷۸ و آلفای کرونباخ ۰/۸۱) از انسجام و قوت بالای این گویه ها حکایت دارد. آنچه این بُعد را متمایز می کند پیوند صریح آن با مفاهیم عبادی و اعتقادی است؛ به عبارتی سرمایه اجتماعی در اینجا نه فقط به عنوان محصول تعامل انسانی بلکه به عنوان بخشی از بندگی خداوند در نظر گرفته می شود.

چنین نگاهی بُعد معنوی روابط اجتماعی را پررنگ می‌سازد و فراتر از الگوهای سکولار سنتی تحلیل سرمایه اجتماعی عمل می‌کند.

یافته‌ها هم‌سو با پژوهش محمد (۲۰۱۲) هستند که بر ضرورت داشتن چشم‌انداز معنوی مشترک در گروه‌های دانشگاهی تأکید داشت و حتی با یافته‌های (Yu & Qin (2021 که نقش باورهای درونی در موفقیت‌های بیرونی کارآفرینان را بررسی کرده‌اند نیز ارتباط مفهومی دارد. قرآن کریم نیز در آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات: ۱۳) تقوا را معیار اصلی برتری اجتماعی معرفی می‌کند که می‌تواند شاخص جهت‌گیری معنوی تلقی شود. در این منظر، تعاملات انسانی ابزاری برای کسب رضایت الهی تلقی می‌شوند و به نوعی سازکار اجتماعی برای رشد معنوی فردی و جمعی محسوب می‌شوند.

بر اساس نتایج تحلیل‌های آماری و مقایسه با پیشینه پژوهشی، می‌توان گفت مقیاس سرمایه اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم ابزاری با اعتبار و پایایی قابل قبول در چهار بُعد اصلی (مبانی، ابعاد، پیامدها، جهت‌گیری‌های معنوی) است. شاخص‌های آماری مانند CFI, GFI, RMSEA، و ضرایب آلفای کرونباخ نشان‌دهنده انسجام درونی و قابلیت اعتماد این ابزار هستند. اما آنچه این مقیاس را متمایز می‌سازد نه تنها کارایی آماری آن بلکه اتکای عمیق آن به مبانی دینی و قرآنی است که سبب می‌شود سنجش سرمایه اجتماعی به سنجش ارزش‌های الهی نیز بدل شود. این ویژگی به‌ویژه در محیط‌های آموزشی مذهبی، مانند مدارس استان بغداد عراق، کارکرد مضاعف دارد. چون می‌تواند به الگویی برای تربیت انسان‌های اخلاق‌مدار و مسئولیت‌پذیر تبدیل شود. چنین ابزارهایی، که پیوندی وثیق میان علم و دین برقرار می‌سازند، می‌توانند در برنامه‌ریزی فرهنگی و سیاست‌گذاری آموزشی نقش مهمی ایفا کنند و زمینه‌ساز تحول در رویکردهای سنجش محور سنتی به سمت رویکردهای معنوی و انسان‌گرایانه باشند.

گفتنی است این مقیاس پیش‌تر توسط ترک‌زاده و همکارانش (۱۴۰۱) در مدارس استان فارس اعتباریابی شده است. هم‌اکنون نیز روایی و پایایی آن در نمونه‌ای از مدارس عراق مورد تأیید قرار گرفته است. اعتباریابی این ابزار در سایر نمونه‌ها و کشورهای مسلمان می‌تواند آن را در محک آزمون‌های بیشتری قرار دهد. از نظر کاربردی، این مقیاس بومی با رویکرد اسلامی ابزاری کارآمد برای مدیران و سیاست‌گذاران آموزشی جهت تقویت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در مدارس است. در نهایت، به منظور توسعه دانش موجود پیشنهادهایی ارائه می‌شود:

پیشنهادهای کاربردی

- **کاربست مقیاس در آیین‌نامه‌های مدرسه‌ای:** مدیران و شورای مدارس می‌توانند از این ابزار در تدوین نظام‌نامه‌های انضباطی و رفتاری مدارس بهره‌گیرند؛ به گونه‌ای که ارزش‌های قرآنی به معیارهایی در ارزیابی عملکرد معلمان و دانش‌آموزان تبدیل شوند.
- **برنامه‌های توانمندسازی معلمان:** از نتایج این پژوهش برای طراحی کارگاه‌های مهارت‌های ارتباطی و مدیریت تعارض مبتنی بر اخلاق قرآنی استفاده شود. چون تقویت سرمایه اجتماعی در روابط حرفه‌ای معلمان به بهبود فضای روانی مدرسه و همکاری جمعی منجر می‌شود.
- **هدایت برنامه‌های تربیتی و فوق برنامه:** مؤلفه جهت‌گیری معنوی می‌تواند راهنمای عمل برای برنامه‌ریزان تربیتی باشد تا میان رشد معنوی و تقویت روابط اجتماعی پیوندی پایدار ایجاد شود.

پیشنهادهای پژوهشی

- انجام دادن مجدد پژوهش حاضر در قلمرو مشابه به منظور اطمینان از صحت نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش.
- اعتباریابی این مقیاس در سایر سازمان‌ها و گروه‌های شغلی جهت بررسی اعتبار کلی و ارزیابی تعمیم‌پذیری آن.
- با توجه به اعتبار ابزار مورد استفاده در این پژوهش، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی و به منظور ارزیابی وضعیت سرمایه اجتماعی در قلمرو پژوهش یا سازمان‌های مشابه از این ابزار بومی که با رویکرد اسلامی تهیه شده است استفاده شود.

منابع

الف) منابع فارسی

- اسفندیاری، رضا؛ قجری، سمیه و محمدی‌فرد، احمد (۱۳۹۸). عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بر اساس مفاهیم قرآن کریم (مورد مطالعه: خبرگان دانشگاه قرآن و حدیث قم). *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۷(۳۷)، ۴۸-۷۸.
- افتخاریان، رضا، کلدی، علیرضا، صحاف، رباب، فدای وطن، رضا و سام، شیما. (۱۳۹۵). روایی و پایایی نسخه فارسی پرسش‌نامه سرمایه اجتماعی اونیپکس در سالمندان. *سالمند: مجله سالمندی ایران*، دوره ۱۱، شماره ۱، صص ۱۷۴-۱۸۹.
- پوراحمد، احمد؛ شهسواری، محمدسینا و حیدری، اصغر (۱۴۰۰). تحلیل عوامل مؤثر بر افزایش سرمایه اجتماعی و رابطه آن با نوسازی بافت‌های فرسوده (مطالعه موردی: منطقه ۱۰ شهرداری تهران). *مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی (چشم‌انداز جغرافیایی)*، ۱۶(۱)، ۹۵-۱۰۸. <https://sid.ir/paper/1031518/fa>
- ترک‌زاده، جعفر و محترم، معصومه (۱۳۹۱). تدوین و ارائه الگوی یکپارچه از سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن. *پژوهش‌های مدیریت/انتظامی (مطالعات مدیریت/انتظامی)*، ۷(۳)، ۴۱۳-۴۳۴.
- ترک‌زاده، جعفر؛ محترم، معصومه و حاجی‌زاده، مرضیه (۱۴۰۱). اعتباریابی مقیاس سرمایه اجتماعی بر مبنای قرآن کریم از دیدگاه معلمان استان فارس. *مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۱۰(۱)، ۱۹-۲۹.
- ترک‌زاده، جعفر؛ محترم، معصومه و گائینی، ابوالفضل (۱۳۹۸). کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم. شیراز: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جعفری‌نژاد، مسعود؛ مرادی، مهدی؛ آذین، احمد؛ گلشنی، علی‌رضا و بقایی‌سرای، علی (۱۴۰۰). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه سیاسی و اجتماعی جامعه ایران بعد از انقلاب اسلامی. *برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۱(۴۱)، ۱۸۳-۱۹۶.
- چراغی‌کوتیانی، ا. (۱۴۰۴). شاخصه‌های سرمایه اجتماعی از منظر قرآن و روایات. *قرآن و علوم اجتماعی*، ۵(۲)، ۱۲۲-۱۵۳. <https://doi.org/10.22034/arq.2025.481364.1390>
- حمیدی‌زاده، علی؛ ظفری، هادی و بابایی‌گواری، سلمان (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی از منظر قرآن؛ مؤلفه‌ها، عوامل، راهبردها. *مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۶(۲)، ۱۴۹-۱۶۸. <https://doi.org/10.22059/jscm.2019.259403.1624>
- خداداد کاشی، شعله، گودرزی، محمود، اسدی، حسن و جلالی‌فراهانی، مجید. (۱۳۹۱). طراحی، رواسازی و اعتباریابی پرسشنامه سرمایه اجتماعی در سازمان تربیت بدنی. *مدیریت ورزشی*، دوره ۴، شماره ۱۳، صص ۴۵-۶۴.
- خسروی، مصطفی (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی گامی به سوی توسعه اجتماعی. *پژوهش و مطالعات اسلامی*، ۵(۱)، ۸۲-۹۱.
- خوب‌رو، محمدتقی؛ سعیدی، حبیب‌الله؛ صفری، علی و سیدجوادین، سید رضا (۱۳۹۵). رهبری معنوی، سرمایه اجتماعی، و تعلق خاطر کاری؛ مطالعه‌ای با کاربست تأثیر مؤلفه‌های اسلامی. *مدیریت اسلامی*، ۲۴(۴)، ۱۰۹-۱۳۶.
- درویشی، مهدی؛ جوانمرد، کمال و حضرتی‌صومعه، زهرا (۱۳۹۹). مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر عملکرد مدیریت‌های محلی (شوراهای اسلامی شهر و روستا- شهرداری و دهیاری). *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۱۲(۳)، ۵۹۷-۶۱۵.
- دهقان، مهدی و سراجیان، مروارید (۱۳۹۶). رابطه سرمایه اجتماعی خانوادگی و مشارکت والدین در امور مدرسه با موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان. *خانواده و پژوهش*، ۱۴(۳)، ۷-۲۸.
- دهقانی، مرضیه؛ سلیمانی، فاطمه و فرجی، محدثه (۱۳۹۶). مطالعه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۵(۹)، ۵-۳۶.
- رضایی‌منش، بهروز و پوربهروزان، علی (۱۳۹۷). طراحی الگوی سرمایه اجتماعی مبتنی بر تعالیم دینی. *مدیریت اسلامی*، ۲۶(۳)، ۸۷-۱۰۳.
- رضائی بیدگلی، حمزه؛ رحمتی، محمدحسین و طوطیان اصفهانی، صدیقه (۱۴۰۳). سرمایه اجتماعی در سازمان فضیلت‌محور: مؤلفه‌های تشخیص سرمایه اجتماعی در اماکن متبرکه مذهبی. *مدیریت سرمایه اجتماعی*، ۱۱(۲)، ۱۷۱-۱۸۵. <https://doi.org/10.22059/jscm.2023.362705.2431>
- رنانی، محسن و مؤیدفر، رزیتا (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی: بررسی مقایسه‌ای استان‌های ایران. *فرایند مدیریت و توسعه*، ۶۸(۶)، ۱۰۷-۱۲۲.
- زارع‌شاه‌آبادی، اکبر؛ اسلامی، رضا و مهدی‌پور خراسانی، ملیحه (۱۳۹۸). تأثیر سرمایه اجتماعی بر رضایت شغلی معلمان شهر یزد. *خانواده و پژوهش*، ۱۶(۱)، ۸۳-۹۹.

شجاعی باغینی، محمد مهدی و همکاران (۱۳۸۷). مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. شکیبا، حجت؛ حجازی، سید یوسف و حسینی، سید محمود (۱۳۹۵). رابطه سرمایه اجتماعی با قصد کارآفرینی دانشجویان کشاورزی دانشگاه تهران. مدیریت آموزشی کشاورزی، ۳۸(۱)، ۷۸ - ۹۴.

شکیباسوره، مریم و حسینی، محمد (۱۴۰۰). بررسی تأثیر ویژگی‌های فردی بر فرسودگی شغلی با آزمون نقش میانجی استرس شغلی و سرمایه اجتماعی در میان پرستاران بیمارستان امام رضا^(ع) ارومیه. مدیریت پرستاری، ۱۰(۱)، ۹ - ۲۲.

عابدینی، علی؛ زارعی‌متین، حسن و عابدینی، حسین (۱۳۹۸). تبیین الگوی سرمایه اجتماعی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری. مدیریت اسلامی، ۲۷(۱)، ۳۷ - ۶۳.

عبوضی، محمدرحیم و فتحی، یوسف (۱۳۹۰). رهبری و سرمایه اجتماعی با رویکرد به رهبری امام خمینی. متین، ۱۳(۵۱)، ۶۱ - ۸۳.

موسوی، فرانک، و شیرزادی، پرستو. (۱۳۹۷). نقش سرمایه اجتماعی مدیران مدارس بر رضایت شغلی معلمان. توسعه حرفه ای معلم، ۳(۴)، ۵۱-۶۲.

وزینی‌افضل، مجتبی؛ گائینی، ابوالفضل و عبدالهی، محمدعلی (۱۳۹۹). راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دیدگاه نظام ارزشی اسلام. مدیریت اسلامی، ۲۸(۳)، ۱۴۱ - ۱۷۰.

ب) منابع عربی

البشری، قدریه محمد و الصرایره، ماجده أحمد (۲۰۱۱). أخلاقيات مهنة التعليم. دار الخليج.

عبدالعال، نجلاء عبدالنواب عیسی (۲۰۱۸). دور رأس المال الاجتماعي في تحقيق استدامة الميزة التنافسية للجامعات: دراسة لآراء أعضاء هيئة التدريس بجامعة بنی سويف. كلية التربية، جامعه المنوفیه، ۳۳(۳)، ۱۳ - ۲۰۷.

محمد، أشرف السعيد أحمد (۲۰۱۲). رأس المال الاجتماعي التنظيمي بالأقسام الأكاديمية التربوية: دراسة تحليلية. مستقبل التربية العربية، ۱۹(۸۰)، ۲۱۳ - ۲۹۸.

موفق، سهام و أحمد، ضيف (۲۰۱۸). رأس المال الاجتماعي و دوره في تحقيق أبعاد التنمية المستدامة. الحقوق والعلوم الإنسانية، ۱۱، ۳۹ - ۵۴.

ج) منابع انگلیسی

Abd al-Aal, N. A.T. I. (2018). The round of social capital in researching the sustainability of the competitive advantage of universities: a study of the opinions of the faculty members of Bani Suif University. *Journal of College Education, Al-Manofiya University*, 33(3), 13-207. (in Arabic)

Al Beshri, Q. M. & Walsaraira, M. A. (2011). *Ethics of the teaching profession*. Dar al-Khalij. (in Arabic)

Alemdar, M. & Anılan, H. (2022). Reflection of social capital in educational processes: Emotional literacy and emotional labor context. *Asia Pacific Education Review*, 23(1), 27-43.

Boat, A. A., Seward, M. D., Wu, C.-Y., & Scales, P. C. (2025). Validation of a youth social capital scale informed by positive youth development. *Applied Developmental Science*, 29(4), 373-388. <https://doi.org/10.1080/10888691.2024.2350442>

Carrillo-Álvarez, E., Villalonga-Olives, E., Riera-Romaní, J., & Kawachi, I. (2019). Development and validation of a questionnaire to measure family social capital. *SSM - Population Health*, 8, 100453.

Carrillo-Álvarez, E., Villalonga-Olives, E., Riera-Romaní, J., & Kawachi, I. (2019). Development and validation of a questionnaire to measure family social capital. *Social Science & Medicine*, 223, 11-19. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.01.024>

Cohen, D., & Prusak, L. (2001). In good company (p. 94). Boston: Harvard Business School Press.

Davis, D. J. (2021). *Socioeconomic status, neighborhood and home, peer and family influence, and social capital as predictors of educational success* (Doctoral dissertation, California State University, Stanislaus).

Democracy, No. 6, p65-78

Dufur, M. J., Hoffmann, J. P., Braudt, D. B., Parcel, T. L., & Spence, K. R. (2015). Examining the effects of family and school social capital on delinquent behavior. *Deviant Behavior*, 36(7), 511-526.

Fukuyama, F. (1999). *Social capital and civil society* (Paper presentation). IMF Conference on Second Generation Reforms, The Institute of Public Policy, George Mason University, Fairfax, VA.

Kasarda, J. D. & Janowitz, M. (1974). Community attachment in mass society. *American Sociological Review*, 39(3), 328-339. <https://doi.org/10.2307/2094293>

Kritsotakis, G., Antoniadou, E., Koutra, K., Koutis, A., & Philalithis, A. E. (2010). Cognitive validation of the social capital questionnaire in Greece. *Nosileftiki*, 49(3), 274-285. <https://www.nosileftiki.gr/abstract.php?id=1285>.

- Mohamed, A. E. A. (2012). Organizational social capital at educational academic departments: An analytical study. *The Future of Arab Education*, 19(80), 213–298. (in Arabic).
- Nahapiet, J. & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), 242–266.
- Narayan, D. & Cassidy, M. F. (2001). A dimensional approach to measuring social capital: Development and validation of a social capital inventory. *Current Sociology*, 49(2), 59–102. <https://doi.org/10.1177/0011392101049002006>
- Paiva, P. C. P., Paiva, H. N. D., Oliveira Filho, P. M. D., Lamounier, J. A., Ferreira, E. F. E., et al. (2014). Development and validation of a social capital questionnaire for adolescent students (SCQ-AS). *Plos One*, 9(8), Article e103785. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0103785>
- Pishghadam, R., Noghani, M., & Zabihi, R. (2011). The construct validation of a questionnaire of social and cultural capital. *English Language Teaching*, 4(4), 195–203. <https://doi.org/10.5539/elt.v4n4p195>
- Putnam, R.D. (1995). Bowling Alone: American Declining Social Capital. *Journal of*
- Sha, D. (2021). Research on the impact of social capital on villagers' willingness to partake in the supply of rural public products. *Open Journal of Social Sciences*, 9(05), 187–200.
- UNICEF Iraq. (n.d.). *Education*. Retrieved August 9, 2026, from <https://www.unicef.org/iraq/what-we-do/education>
- Vogt, W. P. (1993). *Dictionary of statistics and methodology*. Sage Publications.
- Watkins, D. (1992). Faculty and student interaction. In B. R. Clark & G. Neave (Eds.), *The encyclopedia of higher education* (Vol. 3). Pergamon Press.
- Yu, C., Ye, B., & Qin, N. (2021). Entrepreneurial passion and entrepreneurial success: The role of entrepreneurial self-efficacy and internal beliefs. *Frontiers in Psychology*, 12, Article 690226. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.690226>.

پیوست ۱. نمونه مقیاس عربی تکمیل شده

الجنس :

☒ ذكر ☐ انثى

التحصیل الدراسي :

☐ دكتوراه ☐ ماجستير ☒ بكالوريوس ☐ دبلوم

سنوات الخدمة :

☐ 1 الى 10 سنة ☐ 11 الى 20 سنة ☐ 21 الى 30 سنة

تسلسل	في المدرسة التي تعمل بها.....	كثير جدا	كثير	لا اعرف	قليل	قليل جدا
1	إلى أي مدى تعتمد التوجهات الفكرية والعاطفية والسلوكية للعاملين في التنظيم على المبادئ والتعاليم الدينية؟	✓				
2	إلى أي مدى يلاحظ الناس التقوى الإلهية في شؤونهم التنظيمية وتفاعلاتهم الاجتماعية المختلفة؟		✓			
3	إلى أي مدى توجد البصيرة (البصيرة والفهم لأحوال ومتطلبات ومتطلبات الشؤون المختلفة) المبنية على المبادئ والتعاليم الدينية؟		✓			
4	إلى أي مدى يوجد الإيمان بالمبادئ والتعاليم الدينية وأداء الأعمال وواجبات العمل بشكل سليم وسليم على أساس المعتقدات؟			✓		
5	إلى أي مدى تهتم القيادة (الإقليمية) وتطبعها في التصرفات والسلوكيات الفردية والاجتماعية في المنظمة؟			✓		
6	إلى أي مدى يتم الاهتمام بمشاركة مختلف الأنواع والأجناس والأعراق والأجناس والثقافات المحلية في تنفيذ الأنشطة والقرارات التنظيمية؟	✓				
7	إلى أي مدى يشعر الناس بأن لديهم هوية مشتركة مع الآخرين؟			✓		
8	إلى أي مدى تعتبر الغيبة والبهتان مذمومين؟				✓	
9	إلى أي مدى تعتمد القرارات والأنشطة على العدالة؟	✓				

تسلسل	في المدرسة التي تعمل بها.....	كثير جدا	كثير	لا اعرف	قليل	قليل جدا
10	ما مدى الاهتمام بالحفاظ على كرامة الإنسان؟	✓				
11	إلى أي حد تنتشر روح التضحية بالنفس بين الناس؟	✓				
12	إلى أي مدى يتصرف الإنسان بالتواضع والصبر أمام القضايا والمشاكل؟	✓				
13	إلى أي مدى يؤدي الناس واجباتهم بمسؤولية وإلتزام؟			✓		
14	إلى أي مدى يثق الأشخاص في المنظمة بقدرة وكفاءة بعضهم البعض؟			✓		
15	إلى أي مدى يشعر الإنسان بالأمان علمياً وأخلاقياً؟	✓				
16	إلى أي مدى يشارك الناس أفكارهم وتجاربهم مع الآخرين؟	✓				
17	إلى أي مدى يشعر جميع الناس بالأمان على المستوى الأخلاقي والمهني وما إلى ذلك؟	✓				
18	إلى أي مدى يسعى الناس لتحقيق رضاهم الداخلي (تحقيق مكانة اجتماعية متوقعة، تحقيق النجاح الشخصي والتميز، بغض النظر عن رواتبهم)؟			✓		
19	إلى أي مدى يتجنب الناس السلوك غير اللائق من أجل الحفاظ على كرامتهم في المنظمة؟	✓				
20	إلى أي مدى يحاول الناس إرضاء الله؟	✓				
21	إلى أي مدى تنتشر السلوكيات الطيبة والصالحة بهدف الوصول إلى القرب من الله؟	✓				
22	إلى أي مدى يسعى الناس إلى رضا الله في التفاعلات الاجتماعية والقيام بأشياء مختلفة؟	✓				
23	إلى أي مدى ينظر الناس إلى وظيفتهم كوسيلة لخدمة الآخرين وتحقيق الخلاص؟	✓				
24	إلى أي مدى يكون أسس تصرفات الناس هو الوصول إلى الله وليس إرضاء المديرين وغيرهم من الموظفين؟	✓				